

מזכר מדיניות

נובמבר 2018

צפיפות אוכלוסין ודמוגרפיה בישראל כיוונים, קונספציות, אשליות ופתרונות

דן בן-דוד¹

תקציר

בישראל קיים שילוב של שטח קרקעי מצומצם ופריון הילודה הגבוה ביותר ב-OECD. כאשר גידול האוכלוסיה הוא כה מהיר, ישנה נטייה לאבחונים מוטעים לגבי מקור צפיפות היתר במוסדות ובתשתיות בישראל – לצד הערכת חסר לגבי השפעתה של ההתפלגות הדמוגרפית של האוכלוסיה על יכולתה העתידית של המדינה לקיים את עצמה מבחינה כלכלית ולבלום את הזרם הגובר של משכילים העוזבים את המדינה. המדיניות הנוכחית בישראל מכוונת לעידוד הילודה. למרות שהמדיניות אינה אפקטיבית במיוחד, ישראל צריכה לשקול מחדש את המשך המדיניות ואת המסר שמדיניות זו מעבירה. פוטנציאל לשינוי מהותי בפריון הילודה בארץ מצוי במדיניות השואבת את כוחה ממקור שונה לחלוטין – ממשאב שישראל זיקקה לרמות הגבוהות ביותר המוכרות לאדם, אך מזרימה באופן בלתי מספיק לחלקים גדולים באוכלוסיית המדינה: השכלה. הסטה של הדגש הלאומי מכמות ההשכלה (למשל, שנות לימוד, תארים אקדמיים) לאיכות ההשכלה תוביל לא רק לשיפור של פריון העבודה וירידה בשיעורי העוני ובאי-השוויון בהכנסה, אלא גם תוביל לצמיחתו של מעמד ביניים גדול עם גישה שונה כלפי פריון הילודה מזו הרווחת כיום.

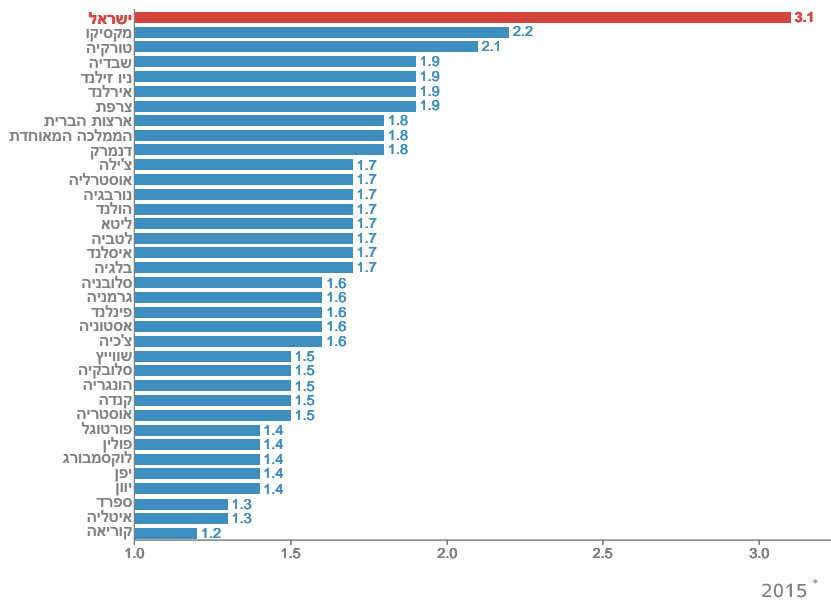
רקע

ישראל היא דוגמה להתגלמות האירוניה. אוכלוסייתה היא אחת המשכילות ביותר בעולם – במונחים של שנות לימוד ממוצעות לנפש או שיעור האוכלוסיה המחזיק בתואר אקדמי – אך פריון העבודה שלה נמוך מזה של מרבית המדינות המפותחות (בן-דוד, 2017). נמצאות בה אוניברסיטאות מהטובות בעולם, אולם בתי הספר שלה מביאים את תלמידיהם להישגים במתמטיקה, מדע וקריאה הנמוכים מאלה שבכמעט כל מדינה מתועשת.

הניגודים השכיחים מבלבלים גם כשתשומת הלב עוברת לסוגיית גידול האוכלוסין בארץ. בעוד שכמעט בכל מדינות ה-OECD (33 מתוך 36 מדינות) פריון הילודה נמוך מה-2.1 הנדרש לשימור אוכלוסיה קבועה לאורך זמן, פריון הילודה בישראל נמצא בליגה משלו (תרשים 1). הוא עומד על 3.1 – כמעט ילד שלם יותר ממשפחה ממוצעת במדינה המדורגת במקום השני, מקסיקו.

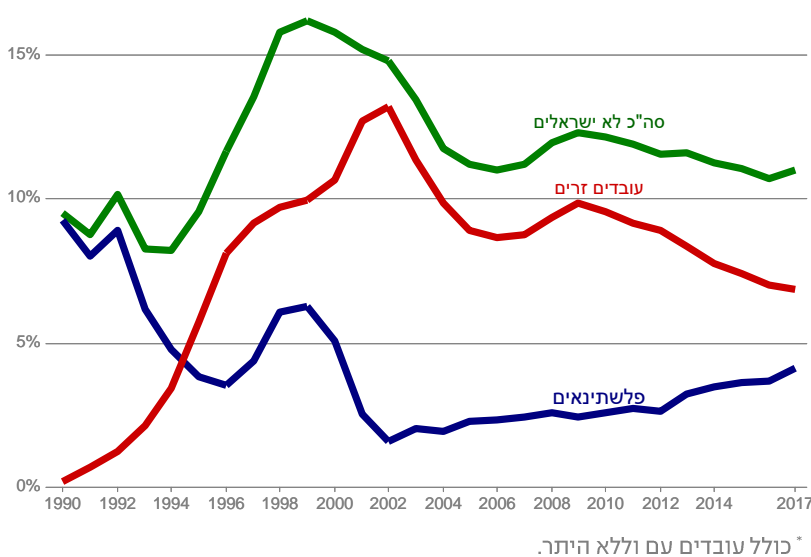
¹ פרופ' דן בן-דוד, נשיא מוסד שורש למחקר כלכלי-חברתי, חבר סגל בחוג למדיניות ציבורית באוניברסיטת תל-אביב.

תרשים 1
פריון ילודה במדינות ה-OECD ב-2016*

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: OECD

תרשים 2
עובדים לא-ישראלים, 1990-2017*
כאחוז מהעובדים בסקטור העסקי

* כולל עובדים עם וללא היתר.
מקור: דן בן-דוד, רבעון לכלכלה, 2003 (מעודכן)
נתונים: בנק ישראל

שיעורי ילודה נמוכים בעולם המפותח מציבים אתגרים קשים משל עצמם, במיוחד בנוגע ליכולתו של כוח העבודה באותן מדינות לשמר את רמת החיים בתחומים כמו בריאות ובטחון חברתי. כתוצאה מחשש גובר בנושא זה, מדינות רבות מייבאות עובדים זרים – כשרבים מהם בעלי השכלה ירודה ומיומנות נמוכה יחסית, עם כל הבעיות המתלוות למדיניות כזו. זרם הפליטים שהגיע בשנים האחרונות לאירופה רק הגביר את הבעיה, ובחלק מהמקרים היו לכך השלכות פוליטיות שהשפיעו על תוצאות של בחירות ומשאלים עם.

ישראל, שאינה סובלת מבעיות דומות של פריון ילודה נמוך, בחרה בכל זאת ללכת בעקבות הדוגמה האירופית של יבוא מספר ניכר של עובדים בלתי מיומנים בעלי השכלה נמוכה ממדינות מתפתחות (תרשים 2). האירוניה במדיניות זו מועצמת על ידי העובדה שישראל כבר מוצפת באנשים בוגרים שקיבלו השכלה של מדינה מתפתחת בילדותם, ושגדלו מאז והפכו למבוגרים בעלי מיומנות ירודה (פירוט בהמשך). מעל 300,000 עובדים שאינם ישראלים מועסקים כיום בישראל – ומהווים כמעט אחד מתוך כל תשעה אנשים המועסקים במגזר העסקי במדינה.

עם חלק כל כך גדול של כוח העבודה בישראלי בלתי מיומן, ומשתכר סכומים כל כך נמוכים, התוצאה של הבאת מספרים גדולים נוספים של עובדים זומים מחו"ל היא משיכת פריון העבודה בישראל כלפי מטה עוד יותר. לחברות אין תמריץ גדול להשקיע בטכנולוגיות היכולות להגביר את התפוקה של כל עובד, מה שהיה מניב משכורות והכנסות גבוהות יותר במדינה המתאפיינת בשיעורי העוני הגבוהים ביותר ב-OECD.

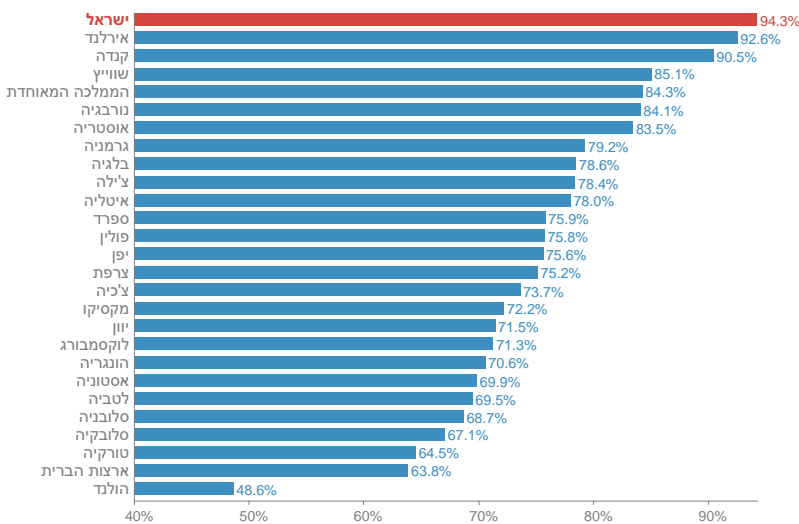
קונספציות ואשליות

פריון הילודה הגבוה בישראל מוביל לעתים קרובות למסקנות מטעות לגבי המקורות העיקריים של כמה מן הבעיות הכלכליות-חברתיות המרכזיות בישראל. האם כבישי המדינה הופכים לפקוקים יותר בגלל הגידול המהיר של האוכלוסייה? האם צפיפות אוכלוסין היא הסיבה לתפוסה הגבוהה בבתי החולים? מדוע כיתות הלימוד בישראל כה צפופות?

תרשים 4

שיעורי תפוסה בבתי החולים

כאחוז מכלל המיטות, ממוצע עבור 2010-2014

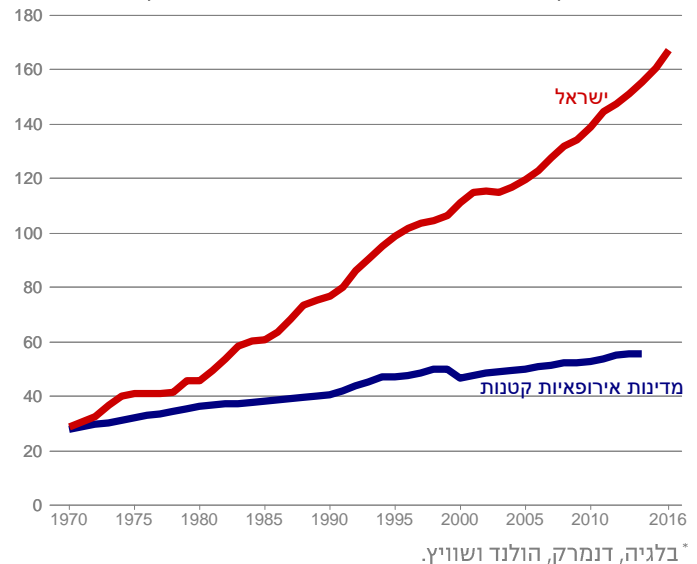

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: OECD

תרשים 3

צפיפות על הכבישים, 1970-2016

רכבים לקילומטר כביש בישראל ובמדינות אירופאיות קטנות*

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: למ"ס, ה-OECD, הבנק העולמי ו-Ingram and Liu (1999)

בין שאר הגורמים (מערכת החינוך, ביוורקטיה ועוד), העומס הרב בכבישי ישראל מהווה משקולת גדולה המושכת את פירון העבודה כלפי מטה. כמו כן, מכיוון שהעומס יוצא הדופן בכבישים יוצר "פריפריות" גיאוגרפיות באזורים שלמעשה קרובים מאד לערים הגדולות, הוא תורם לשיעורים הגבוהים של עוני ואי-שוויון בהכנסה. השוואה בין ישראל לכמה מן המדינות הקטנות באירופה מבליטה את ממדי הצפיפות בכבישי הארץ. ב-1970 היה מספר כלי הרכב לקילומטר כביש בישראל זהה לממוצע במדינות אירופה הקטנות (תרשים 3). ב-2016 היה העומס בכבישי ישראל גדול כמעט פי שלושה מהממוצע באירופה.

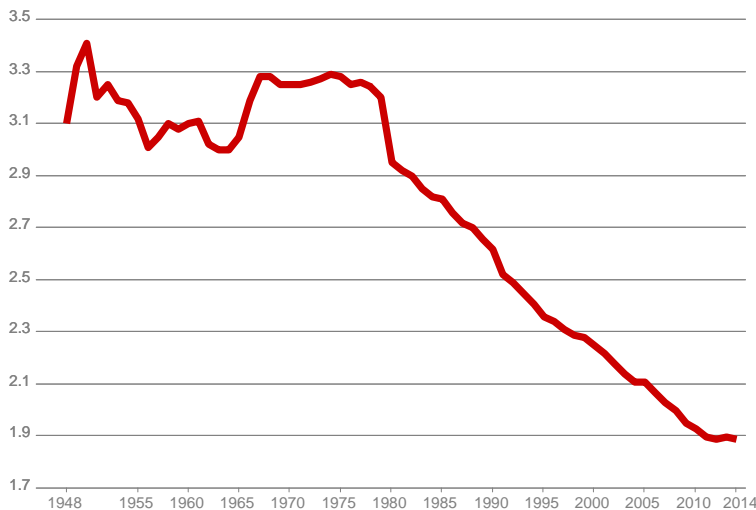
שירותי הבריאות בישראל סובלים אף הם מצפיפות יתר, עם שיעורי תפוסה בבתי החולים הגבוהים מאשר בכל מדינות ה-OECD (תרשים 4). הבעיה מחמירה עוד יותר בגין שיעור נמוך מאד של אחיות ואחים לנפש – כמחצית מן הממוצע ב-OECD. לא רק ששיעור זה הולך ופוחת עם הזמן בישראל, חלקם של בוגרי בתי הספר לסייעוד באוכלוסיה נמוך מאשר כמעט בכל מדינות ה-OECD. לאור כל אלה, ותכונות בעייתיות רבות נוספות המאפיינות את מערכת הבריאות, אין זה מפתיע כי שיעורי התמותה ממחלות זיהומיות לנפש בישראל כמעט הכפילו את עצמם בשני העשורים האחרונים, וכיום הם הגבוהים בין כל מדינות ה-OECD (בן-דוד, 2017). למעשה, שיעור התמותה ממחלות זיהומיות לנפש בישראל גדול בכ-50% מאשר במדינת ה-OECD המדורגת במקום השני, מקסיקו.

למראית עין ניתן לחשוב כי הגידול המהיר של האוכלוסיה הוא הגורם להצפת מערכת הכבישים ומערכת הבריאות, אך הבעיה העיקרית אחרת לחלוטין – השקעה בלתי מספקת. במהלך השנים חל גידול משמעותי במספר הקילומטרים של כבישים לכל מאה קמ"ר שטח בישראל (תרשים 5). אך הפער בין המדינות הקטנות באירופה לבין ישראל עדיין בסדר גודל אחר לחלוטין מההיקף שבו ישראל בתנה ובונה כבישים. כתוצאה מכך, בעוד שמספר כלי הרכב לנפש בישראל נמוך ב-40% מן הממוצע של המדינות הקטנות באירופה (גרף פנימי בתרשים 5), מספר כלי הרכב לקילומטר כביש בארץ גבוה ב-180%. בנוסף לכך, הובלת נוסעים ומטענים ברכבות בישראל היא רק מחצית מאשר במדינות אירופה הקטנות.

תת-השקעה היא גם הסיבה העיקרית לעומס בבתי החולים בארץ. בעוד שפירון הילודה בישראל גבוה כיום בהשוואה לכל מדינות ה-OECD, הוא נמוך כמעט ברבע מהפירון ב-1960, שהגיע לארבעה ילדים לאשה. הדבר נכון גם בנוגע להשוואה בין שיעורי העליה לארץ בעשורים האחרונים לבין שיעורי העליה בשנותיה הראשונות של המדינה. בעוד שבעשורים האחרונים היתה עליה לא מבוטלת לישראל – בעיקר ממדינות ברית המועצות לשעבר ומאתיופיה, אך גם מצרפת וממדינות אחרות – הרי ששיעורי העליה אלה

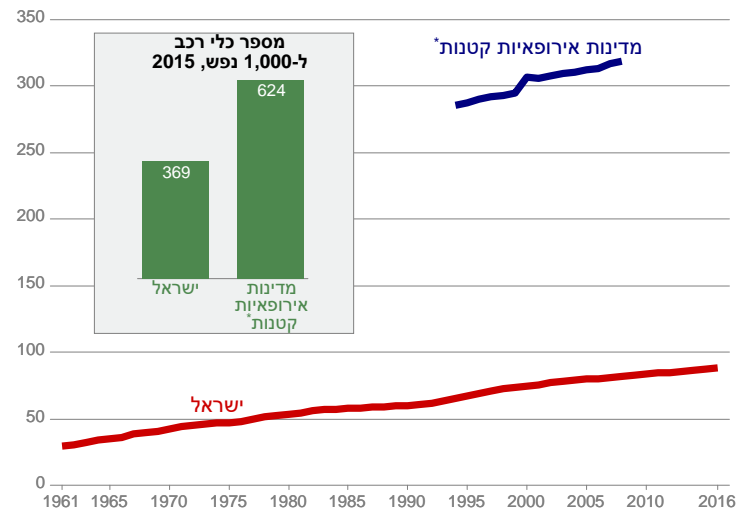
תרשים 6
מיטות טיפוליות בבתי חולים

לכל 1,000 נפשות, 1948-2014

תרשים 5
תשתית כבישים יחסית לגודל המדינה

קילומטרים של כביש יחסית לק"מ ריבוע של שטח, 1961-2016

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: למ"ס ו-OECD

(כאחוז מהאוכלוסיה) נמוכים בהרבה משיעורי העליה ארצה בעשורים הראשונים לקיום המדינה. בשנותיה הראשונות, הוצפה ישראל בפליטים מן השואה וממדינות ערב. מצבה הכלכלי היה כה חמור בשנות ה-50 כך שהיה צורך לחלק מזון בהקצבה – תקופת הצנע.

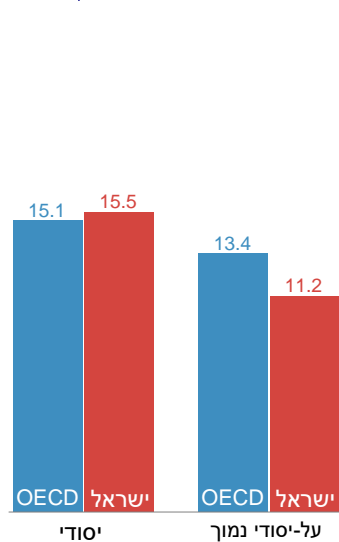
ועם זאת, ישראל העניה בהרבה של אותן שנים הצליחה לבנות בתי חולים ולהגדיל את מספר מיטות בתי החולים בקצב דומה לגידול האקספוננציאלי של אוכלוסייתה (תרשים 6). בסוף שנות ה-70 חלה תפנית בעדיפויות הלאומיות, ומאז מספר מיטות בתי החולים לנפש נמצא בצניחה חופשית. מגמה זו ממשיכה למרות העובדה שישראל של היום עשירה באופן ניכר בהשוואה לישראל של אותן שנים, ויכולתה לדאוג לצרכיה גדולה בהרבה.

במבט ראשון, ניתן לחשוב שקיים קשר בין פריון הילודה הגבוה בישראל לבין הצפיפות הגדולה בכיתות בתי הספר בארץ. במדינה עם מערכת חינוך מהגרועות בעולם המפותח, צפיפות התלמידים בכיתה מוצעת לעתים קרובות כסיבה מרכזית לכישלונות המערכת. בעוד שתוצאות המחקרים בנוגע להשפעת

גודל הכיתה על איכות החינוך אינן חד משמעיות, השאלה הרלוונטית לישראל אינה האם כיתות גדולות פוגעות בלמידה אלא מדוע הכיתות בישראל גדולות כל כך מלכתחילה.

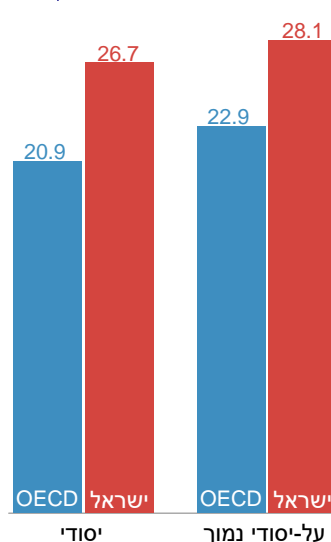
מספר התלמידים לכיתה בישראל אכן גבוה בהרבה מהממוצע במדינות ה-OECD (תרשים 7). אך בה בעת, מספר התלמידים לכל שווה ערך מורה במשרה מלאה בישראל כמעט זהה לממוצע ב-OECD, ואפילו נמוך יותר בבתי הספר העל-יסודיים (תרשים 8). במילים אחרות, ישראל מממנת מספיק מורים שיכולים היו לאפשר לה להפחית את הצפיפות בכיתות למוצע ה-OECD. העובדה שזה אינו קורה קשורה פחות לפריון הילודה ויותר לחוסר היעילות הבולט של מערכת החינוך בניצול המשאבים הקיימים שלה.

תרשים 8
מספר תלמידים למורה*, 2014

* לפי שווה ערך זמן מלא.

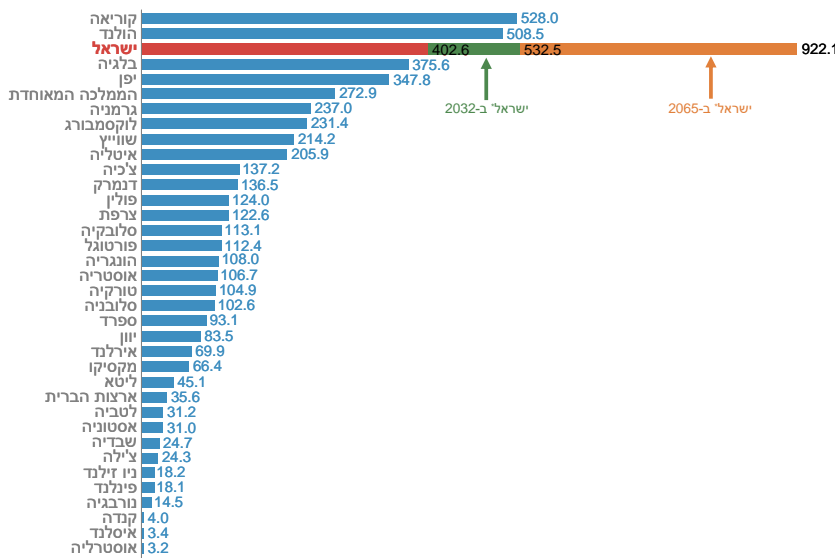
תרשים 7
מספר תלמידים בכיתה, 2014

מקור: דן בן-דוד, דו"ח מצב המדינה 2011-2012 (מעודכן)
נתונים: OECD

תרשים 9
צפיפות אוכלוסין

מספר אנשים לכל ק"מ מרובע, 2017

* תחזית אמצע של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: או"ם ולמ"ס

הכיוון: צפיפות אוכלוסין

לאור האמור לעיל, האם צפיפות אוכלוסין היא בעיה שישראל צריכה להיות באמת מודאגת ממנה? תרשים 9 שופך אור נוסף על הסוגיה. עם אוכלוסיה של 8.8 מיליון איש בסוף 2017, ישראל כבר מדורגת במקום השלישי ב-OECD מבחינת צפיפות. חלופת האמצע של תחזיות האוכלוסין של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017) מצביעות על צפיפות אוכלוסין שתגבר במהירות בשנים הקרובות. עד שנת 2032, בעוד קצת יותר מעשור, צפויה אוכלוסית ישראל להגיע ל-11.5 מיליון איש, עם צפיפות אוכלוסין דומה למצב השורר היום בקוריאה, המדינה הצפופה ביותר ב-OECD. עד 2065, אוכלוסית ישראל צפויה להגיע ל-20 מיליון איש, כ-922 ישראלים לכל קמ"ר – כלומר פי שניים וחצי ביחס לצפיפות האוכלוסין בישראל כיום. על מנת להמחיש את ממדי העומס הצפוי בארץ, ישראל העתידית צפויה להיות צפופה יותר

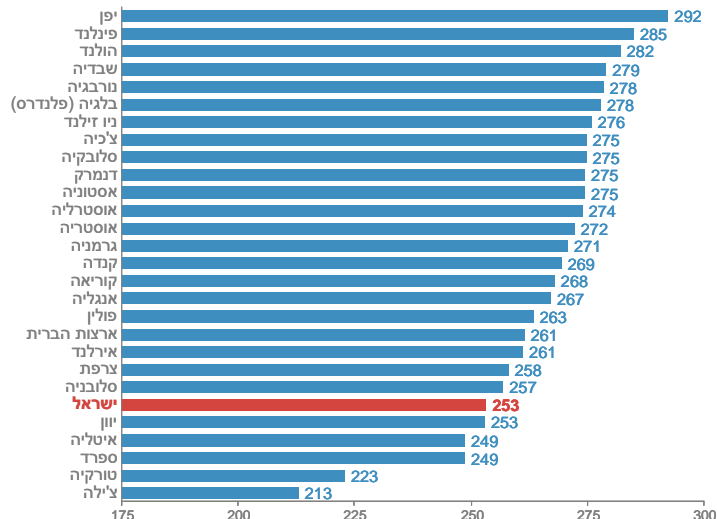
מאשר צפיפות האוכלוסין הנוכחית בכל 180 המדינות שגודלן הוא 1500 קמ"ר ומעלה, מלבד בנגלדש. מכיוון שההשקעה בתשתיות בישראל אינה עומדת בקצב גידול האוכלוסין עקב סדר עדיפויות לאומי המוטה לטובת אינטרסים סקטוריאליים, עסקיים ואישיים צרים במקום לכיוונים ממלכתיים כבעבר, קיימת שאלה בנוגע ליכולתה העתידית של המדינה להתאים את עצמה להצפת האוכלוסין הממשמת ובאה.

כבר היום, יחס התלות בישראל (היחס בין האוכלוסיה שאינה בגילי העבודה לבין האוכלוסיה בגילי העבודה) הוא הגבוה ביותר ב-OECD (תרשים 10). בעיה זו הופכת לחמורה עוד יותר עקב מספר גורמים מרכזיים הקיימים בישראל. ראשית, שיעור האנשים בגילי העבודה שאינם משתתפים בכוח

תרשים 11

ציון ממוצע באוריות וידע מתמטי*

מתחן PIAAC, גילאים 16-64, 2011-2014

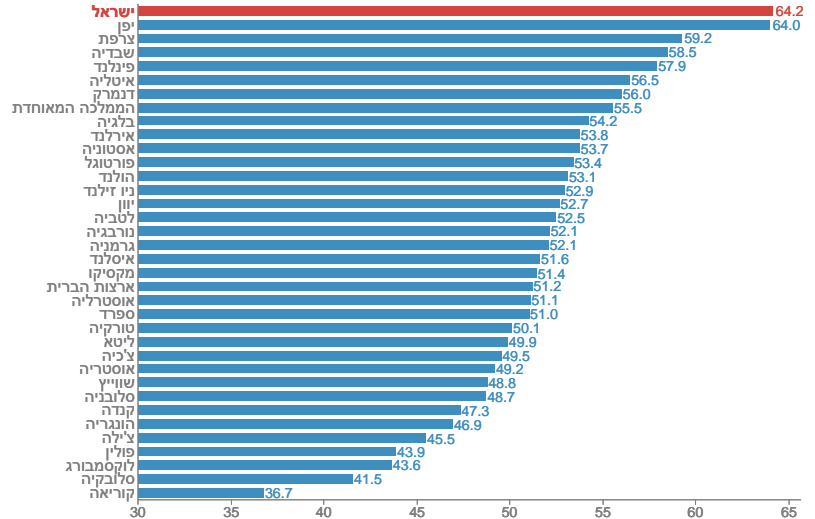

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: OECD

תרשים 10

יחס תלות כולל, 2015

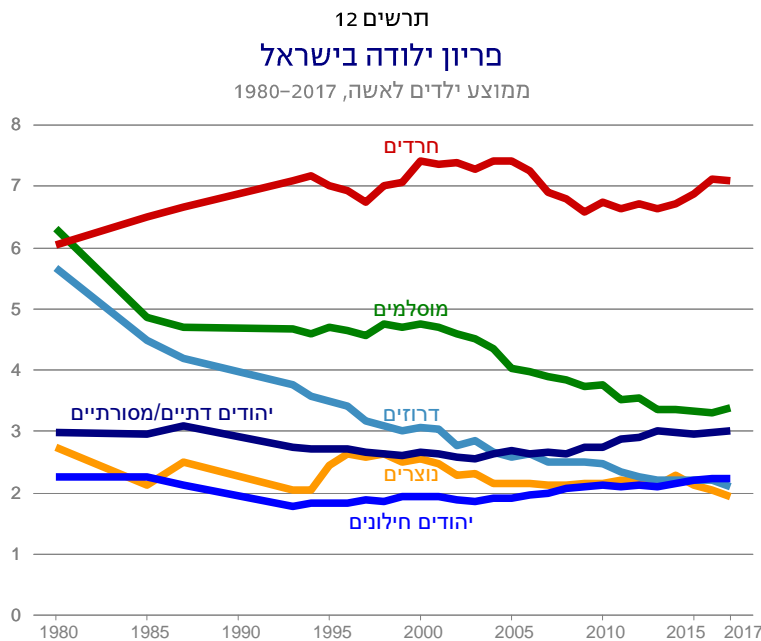
יחס בין אוכלוסיה בגילאים 0-14 ל-65+ לכל 100 בגילאים 15-64

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: או"ם

העבודה בארץ גבוה יותר מאשר במרבית מדינות ה-OECD. לכן, הנטל הנופל על כתפי האוכלוסיה העובדת גבוה, וניתן לצפות שהוא יגבר במידה ניכרת בעתיד.

שנית, כתוצאה ממערכת חינוך המייצרת תוצאות נמוכות באופן משמעותי במבחנים בינלאומיים כבר שנים, מתאפיינת האוכלוסיה הבוגרת בישראל בציוני אוריינות וחשיבה כמותית הנמוכות מאשר ברובן המכריע של מדינות ה-OECD (תרשים 11). לכן אין זה צריך להפתיע שפריון העבודה בישראל נמוך – והולך ונסוג יותר ויותר יחסית למדינות המובילות במהלך ארבעת העשורים האחרונים.

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה וחליחל (2017)

בשיעורי הפרייון שלהם, ירידה הממשיכה עד היום. שיעורי פרייון הילודה בקרב קבוצות האוכלוסיה האחרות נמוכים משל החרדים והמוסלמים, עם עליה קלה בקרב היהודים החילוניים והדתיים בשנים האחרונות.

הילדים דוברי הערבית בישראל מהווים רבע מהתלמידים בכיתות א'. ציוניהם הממוצעים במבחנים הבינלאומיים במתמטיקה, מדע וקריאה נמוכים מאשר הציונים בהרבה מדינות עולם שלישי. למעשה, ציוניהם נמוכים מאלה של התלמידים במרבית המדינות עם רב מוסלמי מובהק (בן-דוד 2017).

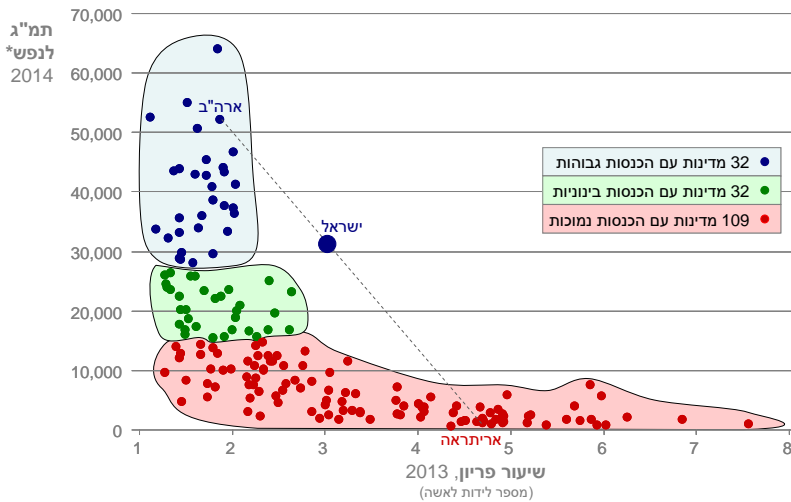
מרבית ילדי החרדים – המהווים כמעט חמישית מתלמידי כיתה א' בארץ – אינם משתתפים במבחנים הבינלאומיים, ובכך נמנעת ירידה גדולה עוד יותר של הממוצע הארצי הנמוך ממילא לרמה שהיתה משקפת נאמנה את מצב החינוך האמיתי בישראל. כמעט כל הבנים החרדים אינם לומדים את מקצועות הליבה מעבר לכיתה ח', ומה שהם לומדים עד אז הוא חלקי למדי (הם אינם לומדים אנגלית ומדע, ולומדים מתמטיקה בסיסית בלבד).

בנוסף לדוברי הערבית ולחרדים, אשר מהווים לבדם כמעט מחצית מתלמידי כיתה א' בישראל, ישנה בארץ פריפריה נרחבת – חברתית וגיאוגרפית – אשר חלקים נרחבים בה זוכים אף הם לחינוך ברמה של עולם שלישי. במילים אחרות, קבוצות האוכלוסיה בעלות פרייון הילודה הגבוה ביותר בישראל זוכות לחינוך שלא יאפשר להן לתחזק משק מפותח בעתיד, עם כל ההשלכות שיהיו לכך על הביטחון הלאומי מבחינת יכולתה העתידית של ישראל להתקיים באזור האלים ביותר על פני כדור הארץ.

השילוב הייחודי בישראל בין קבוצות אוכלוסיה בעלות רמות השכלה כה שונות מודגש בתרשים 13. התרשים מציג תצפיות מ-173 מדינות עם נתונים על רמת חיים (לפי תמ"ג לנפש) ופרייון ילודה. בעוד שישנם הבדלים ניכרים בהכנסות בין 32 המדינות בעלות ההכנסות הגבוהות, הן מתאפיינות על ידי פרייון ילודה נמוך יחסית. 32 המדינות בעלות ההכנסות הבינוניות כוללות מספר מדינות עם פרייון ילודה גדול

תרשים 13
רמת חיים ארצית וגודל משפחה

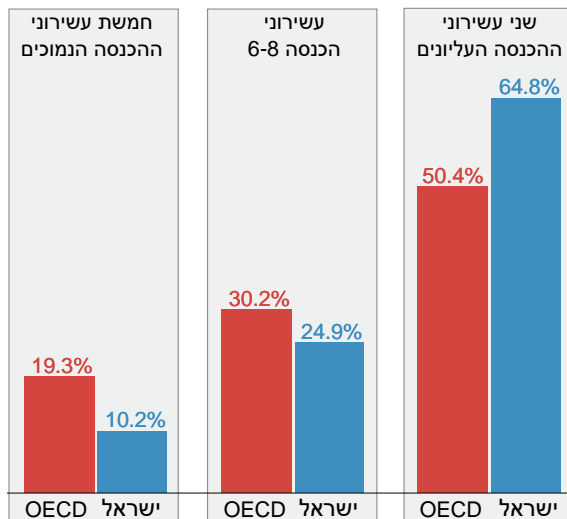
173 מדינות

* לא כולל מדינות שהינן בעיקר יצואניות ונפט ומדינות-ערים.
** בדולרים של 2011 לפי יחס כח קניה.

מקור: דן בן-דוד ושגית אזארי-ויזל, מדריך שורש (2015)
נתונים: הבנק העולמי

תרשים 14
חלקן של עשירי הכנסה בסך התקבולים
ממיסים ישירים ומביטוח לאומי, 2011

מקור: דן בן-דוד, מוסד שורש ואוניברסיטת תל-אביב
נתונים: OECD

ואילו בשני העשירונים העליונים הוא עלה ל-92%. לצורך השוואה, ב-2015 היה החלק מתוך כלל מס ההכנסה בארה"ב שהגיע משני העשירונים האמריקניים העליונים (83%) זהה לזה שהיה בישראל עבור חצי קודם לכן. מאז עברה ישראל את ארה"ב במידה ניכרת.

מה-2.1 הנדרש על מנת לשמור על גודל אוכלוסייה קבוע. קבוצת המדינות הגדולה ביותר, בהפרש ניכר, כוללת את המדינות בעלות ההכנסה הנמוכה. ההכנסות ברבות מהן נמוכות באופן קיצוני, בעוד שפריון הילודה גבוה במיוחד.

מתוך כל 173 המדינות, ישראל היא היחידה הממוקמת מחוץ לכל שלוש הקבוצות. השילוב המיוחד של קבוצות אוכלוסייה המצויות בחוד החנית של הידע האנושי לצד קבוצות אחרות הזכות לחינוך של עולם שלישי הופך את ישראל למיוחדת בין האומות. קו המשורטט מארצות הברית דרך ישראל מגיע לאריתריאה, מעין ממוצע משוקלל ישראלי של שתי המדינות.

הפערים העצומים בין קבוצות האוכלוסייה השונות בישראל מתבטאים גם בהתפלגות המעוותת במיוחד של בסיס המס שלה – המעניקה הצצה לכיוון שאליו נעה המדינה. במקרה של ישראל, מחצית מן האוכלוסייה כה עניה שסך כל תשלומי מס ההכנסה והביטוח הלאומי ששילמה ב-2011 היווה רק 10% מהסכום הכולל שנגבה (תרשים 14). הממוצע עבור חמשת העשירונים התחתונים במדינות ה-OECD היה 19%, שיעור כמעט כפול מאשר בישראל. בקצהו השני של הספקטרום, שני עשירי הכנסה העליונים במדינות ה-OECD שילמו בממוצע מחצית מכלל תשלומי מס ההכנסה והביטוח הלאומי, ואילו בישראל, הסכום ששילמו 20 האחוזים העליונים של האוכלוסייה היווה כמעט שני שלישים מסך הגביה.

כאשר ממקדים את המבט עוד יותר – למס ההכנסה בלבד – מתבררים פערים גדולים עוד יותר מבחינת הנשיאה בנטל. בשנת 2000 שילמה המחצית התחתונה של משלמי המס בישראל רק 1% ממס ההכנסה הכולל במדינה, בעוד ששני העשירונים העליונים שלמו 83% מן הסכום הכולל. עד 2017 ירד סכום המס שנגבה מהמחצית התחתונה של האוכלוסייה העובדת ל-0%,

אמנם אפשר להמשיך ולהגדיל את נטל המס על אלה הנושאים בו, אך אין זה אפשרי לאלץ אנשים אלה להישאר בארץ ולהמשיך ולשאת בנטל הגובר. "בריחת מוחות" היתה תמיד בעיה שהיה על ישראל להתמודד עמה. בשנים האחרונות הבעיה גברה.

הצעות למדיניות

סוגיית ריבוי האוכלוסין היא רגישה למדי בארץ. במהלך עשור אחד של המאה העשרים, שליש מהעם היהודי נרצח בשואה ומדינת ישראל נולדה. ב-1948, כשמיליוני אנשים מאכלסים את הארצות הסובבות את ישראל, מדינות ערב תקפו את 672,000 היהודים בארץ והרגו כאחוז אחד מהם. כתוצאה משתי הטראומות הלאומיות, שלאחריהן באו איומים קיומיים ומלחמות כוללות, לא קשה להבין מדוע מייסדי המדינה אימצו את המסר התנ"כי של "פרו ורבו" כשדרבנו את האוכלוסיה לגדול כמה שיותר וכמה שיותר מהר. מאז קום המדינה, נקטה ישראל במדיניות המעודדת פרוץ ילודה גבוהה. בעוד האיומים נמשכים מכל הכיוונים, ולמרות שילדי ישראל עדיין חייבים לסכן את חייהם בהגנה על המדינה, המצב בכל זאת השתנה מאוד מאז העשורים הראשונים. לישראל יש היום הסכמי שלום עם שתיים משכנותיה בעוד שהסכנה מפלישת צבאות אויביה הוחלפה באיום מטילים. היום, אוכלוסיית ישראל גדולה מהאוכלוסיות בשליש ממדינות ה-OECD והיא עולה על מספר התושבים בלמעלה ממחצית המדינות בעולם. עם זאת, שטחה של ישראל גדול יותר רק מ-2 מ-36 מדינות ה-OECD – וכאן נמצא אתגרה העכשווי. הכיוון הנוכחי שבו מתקדמת ישראל מוביל להרבה יותר מאשר צפיפות יתר חמורה ושימוש יתר במשאביה המוגבלים מאד של המדינה הקטנה. הרכבה של האוכלוסיה הגדלה במהירות מוביל למצב שאינו רק בעייתי אלא גם אינו בר קיימא במונחים של יכולת המדינה לממן את צרכיה ולהגן על אוכלוסייתה.

בעוד ממשלות ישראל עודדו פרוץ ילודה גבוה מאז קום המדינה, השפעתה של מדיניות זו על פרוץ הילודה היתה לכל היותר שולית. הסיבה העיקרית לשיעורי הילודה הגבוהים מאוד של ישראל (לעומת שאר המדינות המפותחות) נמצאת במקום אחר, ומכאן גם המפתח העיקרי להקטנתם. ואמנם, ממשלה המעוניינת לרסן את הגידול המהיר של האוכלוסיה בארץ חייבת בכל זאת לאותת על שינוי בסדר העדיפויות שלה. הגיע הזמן להפסיק את הענקת ההטבות שמטרתן עידוד הקמת משפחות גדולות – החל מקצבאות הילדים, דרך הטבות הדיור, ועד טיפולי פוריות מסובסדים למשפחות מרובות ילדים. צעד חשוב בכיוון זה התבצע בתחילת שנות ה-2000, אם כי לא כחלק ממדיניות שמטרתה הפחתת פרוץ הילודה אלא כמאמץ מתוכנן לעצור את נפילתה החופשית של כלכלת ישראל בזמן המיתון הכלכלי ששרר אז. הקיצוץ המשמעותי בהטבות השפיע במיוחד על חלקי האוכלוסיה הפחות משכילים ואלה שמיומנותם נמוכה. לאחר הקיצוצים חלה עליה משמעותית בשיעור התעסוקה בקרב קבוצות אלה, ובמקביל ירד פרוץ הילודה שלהן (עם עליות קלות בפריון הילודה בקרב היהודים שאינם חרדים). הנתיב לשינוי משמעותי בפריון הילודה בישראל מצוי במקום אחר. מדיניות הממשלה אינה צריכה לשים את הדגש על ניסיונות להשפיע על פרוץ הילודה באופן ישיר. במקום זאת, על המדיניות לבוא מנקודת מבט של הבטחת עצם הישרדותה של ישראל בעתיד. המדינה צריכה לפתוח את סכרי ההשכלה ולאפשר לידע שכבר קיים במוסדות להשכלה הגבוהה הטובים ביותר שלה לזרום לכל בית ספר בישראל – עם דגש מיוחד על האזורים שמקבלים כיום חינוך של עולם שלישי. הדבר דורש רפורמה מקיפה של מערכת החינוך במדינה, עם שינויים מערכתיים: (1) בלימודי הליבה (במונחים של רמת התכנים הנכללים בתוכנית הלימודים ואחידותם בכל בתי הספר); (2) באופן שבו בוחרים מורים, מכשירים אותם ומתגמלים אותם; (3) באופן שבו מנוהל תקציב החינוך שהוא הגדול ביותר בישראל.

נושא החרדים, שהופך את ישראל למקרה יוצא דופן בעולם המפותח, מחייב תשומת לב מיוחדת. מצד אחד אימצה המדינה נורמות של מדינה מפותחת הגורסות כי זכותו הבסיסית של ילד לחינוך מחייבת נוכחות חובה בבית הספר. מצד שני, ישראל היא המדינה המפותחת היחידה המתירה להורים למנוע מילדיהם באופן שיטתי את לימודי הליבה שיקנו להם כלים ואפשרויות תעסוקה בעתיד. ואם אין בכך די, מדינת ישראל מממנת, לפחות באופן חלקי, בתי ספר שאינם מלמדים לימודי ליבה. לכל הפחות, מיומן ציבורי לבתי ספר המונעים מתלמידיהם לימודי ליבה מלאים חייב להיפסק באופן מידי. יש להעניק לילדי החרדים את אותה זכות בסיסית שמקבלים שאר הילדים בישראל, הזכות לחינוך שיקנה להם אפשרויות

כשיגיעו לבגרות. מהרמב"ם, שהיה רופא, ועד הרבי שניאורסון מלובביץ', שהיה מהנדס חשמל ולמד מתמטיקה באוניברסיטת ברלין ובסורבון, הגיע הזמן להדגיש מחדש שאין כל סתירה בין השכלה לבין קיום מצוות.

בחזרה לסוגיה הכללית של פריון ילודה, הענקת חינוך מהשורה הראשונה לכל ילדי ישראל אינה רק אפשרית במדינה הכוללת אוניברסיטאות מן הטובות בעולם, זהו המפתח. חינוך אינו רק גורם מרכזי המשפיע על רווחה כלכלית ברמה האישית. כמו בכל העולם המפותח, ובישראל, שיעורי הילודה אינם חסינים להשפעתו העמוקה של החינוך על רמת החיים.

מקורות

- בן-דוד, דן (2003), "כוח העבודה בישראל מההיבט הבינלאומי", **הרבעון לכלכלה**, עמ' 73-90.
- בן-דוד, דן (2015), **מדריך שורש 2015: החברה והכלכלה בישראל**, מוסד שורש למחקר כלכלי-חברתי.
- בן-דוד, דן (2017), **מדריך שורש 2017-2018: החינוך בישראל והשפעתו**, מוסד שורש למחקר כלכלי-חברתי.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017), "תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065", הודעה לתקשורת.
- חליחל, אחמד (2017), "פריון של נשים יהודיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1979-2014", נייר עבודה מספר 101, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

מוסד שורש הוא מכון עצמאי ובלתי-תלוי לחקר מדיניות. המוסד עורך מחקרים מבוססי עובדות ובלתי מוטים על המשק ועל החברה האזרחית בישראל. מטרת המוסד לסייע בהנעת המדינה לתוואי ארוך טווח בר-קיימא, המעלה את רמת החיים בישראל ומקטין את הפערים בה. לקידום מטרה זו, מוסד שורש מספק מידע למקבלי ההחלטות המובילים בישראל ולציבור הרחב במדינה ומחוצה לה באמצעות תדרוכים ופרסומים ברורים ונגישים על מקורו, אופיין ומימדיהן של סוגיות שורש מולן ניצבת המדינה. המוסד מציע חלופות מדיניות לשיפור רווחת כל חלקי החברה בישראל וליצירת הזדמנויות שוות יותר לאזרחיה.
